

Γ

« Συγχωρήσατε τὰς παραδοξολογίας μου, κοινοὶ ἀναγνώ-
σται » ἀνακράζει κάπου ὁ Ρουσσῶ. Ὁ καλλίτερος τρόπος νὰ
τοῦ τὰς συγχωρήσωμεν εἶνε νὰ προσπαθήσωμεν νὰ συναγά-
γωμεν τὴν ψυχὴν τῆς ἀληθείας, τὴν ὁποῖαν περιέχουν. Ἄπαξ
ἀποχυμώσωμεν ἀπὸ τὴν βιαίαν μορφήν, μὲ τὴν ὁποῖαν
ἤρρεσεν εἰς τὸν διακοσμητὴν τοῦτον τῆς σκέψεως νὰ ἐνδύη
τὰς οὐσιώδεις ἀρχὰς τοῦ συστήματός του μᾶς ἀπομένει νὰ
συλλέξωμεν εἰς τὸν « Αἰμύλιον » τοὺς γενικοὺς κανόνας, τὰς
ἰδιαιτέρας ἀληθείας, τὰς ὀριστικὰς καὶ ἀναμφισβητήτους, ἀπὸ
τὰς ὁποίας ἡ σύγχρονος ἀγωγή δὲν θὰ ὑπεκφύγη πλέον.

« Ὁ ἄνθρωπος ἔχει γεννηθῆ ἐλεύθερος καὶ παντοῦ εἶνε
εἰς τῆς ἀλυσσίδες », ἔτσι ἀρχίζει τὸ « Κοινωνικὸν συμβόλαιον ».

« Ὁ ἄνθρωπος ἔχει γεννηθῆ καλὸς καὶ παντοῦ ἔχει γίνῃ
κακός », αὐτὸ εἶνε τὸ νόημα τῆς προεισαγωγῆς τοῦ « Αἰμυλίου ».

Ὁ Ρουσσῶ ἀρέσκειται εἰς τὰς ἀπολύτους αὐτὰς ἐξαγγελ-
σίας ἀγαπᾷ τὰς κατηγορηματικὰς καὶ βραχείας διατυ-
πώσεις, αἱ ὁποῖαι προκαλοῦν τὴν προσοχήν.

Εἰς τὸ σόφισμα τῆς πολιτικῆς του : « Ἡ γενικὴ θέλησις
τοῦ λαοῦ εἶνε πάντοτε εὐθεῖα », ἀνταποκρίνεται τὸ ἄλλο τοῦτο
σόφισμα τῆς ψυχολογίας : « Ἡ φύσις εἶνε θεμελιωδῶς ἀγαθὴ ».

Αὐτὴ εἶνε ἡ ἀρχικὴ πλάνη ἀπὸ τὴν ὁποῖαν πηγάζει καὶ
ὅ,τι ὑπάρχει ἐσφαλμένον εἰς τὸν « Αἰμύλιον ». Ὁ πικρότερος
καὶ κοπτερώτερος τῶν ἀπαισιοδόξων, ὅταν κρίνῃ τὴν πραγ-
ματικὴν κοινωνίαν, ὁ Ρουσσῶ εἶνε ὁ πλέον ἐπεικῆς τῶν
αἰσιοδόξων, ὅταν ἀντιμετωπίζῃ ὑπὲρ τὰ ἀνθρώπινα ἔργα τὸ
ἔργον τῆς προνοίας, δηλαδὴ τῆς φύσεως.

Ἡ φύσις εἶνε καλὴ καὶ ἀγαθοποιός. Τὰ πλάσματα εἶνε
ἀγνά, ἐφ' ὅσον δὲν ἀλλοιοῦνται, δὲν διαφθείρονται, δὲν
παραμορφοῦνται, δὲν σοφιστικεῦνται διὰ τῆς ἐπιδράσεως

ένος δήθεν πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν εἶνε παρὰ μία μακρο-
χρόνιος κατάπτωσις. Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ὁ Ρουσσῶ ἦτο
σύμφωνος μὲ πολυαρίθμους ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του. Ὁ
Ὀλμπαχ ἔλεγεν : « Ὁ ἄνθρωπος εἶνε κακὸς διότι τὸν ἔκαμαν
τέτοιοι ». Καὶ ὁ Διδερό : « ὑπῆρχεν ἓνας ἄνθρωπος φυσικὸς
ἔβαλαν μέσα εἰς αὐτὸν τὸν φυσικὸν ἄνθρωπον ἓνα τεχνητόν ».
Ὁ Ρουσσῶ ἀναλαμβάνει μ' ἐπιμονὴν αὐτὴν τὴν ἀποψιν.
« Ἄς θέσωμεν ὡς ἀξίωμα ἀναμφισβήτητον ὅτι τὰ πρῶτα
κινήματα τῆς φύσεως εἶνε πάντοτε ἴσια, ὅτι δὲν ὑπάρχει
ποσῶς ἀρχικὴ διαστροφή εἰς τὴν ἀνθρωπίνην καρδίαν . . . .
Ὅλοι οἱ χαρακτῆρες εἶνε καλοὶ καὶ ὑγιεῖς καθ' ἑαυτοὺς . . . .
Δὲν ὑπάρχει καθόλου ἐλάττωμα εἰς τὴν φύσιν . . . »

Ἀναμφιδόλως θὰ εἶχε τις τὸ δικαίωμα νὰ σταματήσῃ
ἀμέσως τὸν Ρουσσῶ καὶ νὰ τοῦ ζητήσῃ ἐξηγήσεις ἐπὶ τῆς
καταφύρου ταύτης ἀντιφάσεως : Ὁ ἄνθρωπος εἶνε ἐκ φύσεως
ἀγαθὸς καὶ ἡ κοινωνία, ἔργον τοῦ ἀνθρώπου, εἶνε κακὴ . . .
Ἄλλ' ἡ ἀσυναρτησία αὐτὴ δὲν τὸν ταρασσει. Πιστὸς εἰς τὴν
γνώμην, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐκφράσῃ εἰς τοὺς δύο του
« Λόγους », οἱ ὁποῖοι ἤρχισαν νὰ δημιουργοῦν τὴν φήμην του,
ἐπιμένει εἰς τὴν οὐτοπίαν του. Ἐπαναλαμβάνει καθ' ὅλους
τοὺς τρόπους ὅτι μὲ τὰς συνηθείας τῆς καὶ τὰς προλήψεις τῆς
ἡ κοινωνία εἶνε ἀπαισία καὶ διεστραμμένη καὶ ὅτι πρέπει
νὰ τὴν ἀναμορφώσωμεν ἐκ βάθρων. Εἰς τὸ καθεστῶς τῶν
αἰωνοβίων καὶ ἀπηρχαιωμένων παραδόσεων ἃς ὑποκαταστή-
σωμεν, ἀφοῦ τὴν ἀναστήσωμεν, τὴν κυριαρχίαν τῆς φύσεως
τὸ κράτος τῆς σκληρᾶς πειθαρχίας καὶ τῶν καταθλιπτικῶν
περιορισμῶν, οἱ ὁποῖοι ἀκρωτηριάξουν καὶ παραμορφώνουν
τὰς ἀνθρωπίνους δυνάμεις ἃς κάμωμεν νὰ διαδεχθῇ ἡ βασι-
λεία τῆς νέας ἐλευθερίας, ἡ ὁποία θὰ τὰς βοηθήσῃ ν' ἀνθίσουν.

Διὰ μιᾶς τοιαύτης προκλήσεως, ριπτομένης πρὸς ὅλα
τ' ἀνθρώπινα καθιδρύματα ὁ Ρουσσῶ ἀπέβλεπεν ὑψηλότερα
παρὰ εἰς μίαν ἀπλὴν παιδαγωγικὴν ἀναμόρφωσιν : Ἀνήγ-
γειλε μίαν κοινωνικὴν ἐπανάστασιν. Εἶνε ὁ γνήσιος πατὴρ τῶν

ἐπαναστατῶν, τῶν ὁποίων κατέστη τὸ εἶδωλον : μὴ λησμονώμεν ὅτι ὁ Μαρά, τῷ 1788, ἐδιάβαζε τὸ «Κοινωνικὸν συμβόλαιον» ἐν μέσῳ τῶν χειροκροτημάτων ἐνθουσιώδους ἀκροατηρίου.

Ἡ συνέπεια τῆς τεθείσης ἀρχῆς παρὰ τοῦ Ρουσσῶ εἶνε, ὑπὸ παιδαγωγικὴν ἔποψιν, ὅτι πρέπει νὰ ἐπαναπλάσωμεν τὸν φυσικὸν ἄνθρωπον, τὸν «ἀρχικὸν» ἄνθρωπον, κατὰ τὴν ἔκφρασιν, τὴν ὁποίαν εἶχε μεταχειρισθῆ εἰς τὸν λόγον του «περὶ τῆς ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων», τὸν ἄνθρωπον οἷος ἦτο εἰς τὸ πρωτόγονον σχέδιον τῆς φύσεως καὶ τῆς προνοίας — διότι διὰ τὸ θρησκευτικὸν πνεῦμα τοῦ Ρουσσῶ ὀπισθεν τῆς φύσεως εἶνε ἡ πρόνοια, ἡ ὁποία εἶνε ἡ κλεῖς τῆς φιλοσοφικῆς του θεωρίας — τὸν ἄνθρωπον τέλος ὁποῖος θὰ ἦτο εἰάν δὲν εἶχε παραμορφωθῆ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν καὶ τὰς μακροχρονίους νοθείας τῆς, τὸν ἄνθρωπον τῆς φύσεως μὲ μίαν λέξιν καὶ ὄχι «τὸν ἄνθρωπον τοῦ ἀνθρώπου».

Ἄς μὴ χρονοτριβῶμεν διὰ ν' ἀποδείξωμεν ὅτι ὁ Ρουσσῶ ἀπατᾶται, ὅτι ὑπάρχουν εἰς τὴν φύσιν τὰ σπέρματα τοῦ κακοῦ καθὼς καὶ τοῦ καλοῦ καὶ ὅτι κατὰ συνέπειαν ἡ ἀγωγή δὲν εἶνε μόνον μία συγκαταβατικὴ ὁδηγός, ὅτι ὀφείλει νὰ εἶνε μία δύναμις ἀντιστάσεως, ἡ ὁποία διορθώνει καὶ ἐπανορθώνει. Ἄς θεωρήσωμεν μᾶλλον ὅτι ἡ ἀντίθετος γνώμη, ἀπόλυτος καὶ αὐτὴ ἐπίσης, μιᾶς φύσεως κακῆς ἐν τῇ οὐσίᾳ τῆς, ἀρχικῶς ἐλαττωματικῆς καὶ ἀποκλειστικῶς προωρισμένης διὰ τὸ κακὸν εἶχεν ἐπὶ μακρὸν ἐπικρατήσῃ καὶ ἐβασίλευεν ἀκόμη ὡς κυρίαρχος. Καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ριζικὴν καταδίκην, τὴν ἀπαγγελθεῖσαν κατὰ τῆς ἀνθρωπότητος ἐπήγαζε μία ἐκπαίδευσις στενὴ καὶ ἄκαμπτος, καμωμένη πρὸ πάντων ἀπὸ πιέσεις, γεμάτη ἀπὸ ἀπαγορεύσεις καὶ τιμωρίας, ἡ ὁποία δὲν παρεχόρει τίποτε εἰς τὴν ἔμφυτον ἐλευθερίαν τῶν παιδιῶν. Εἶχον δοκιμάσῃ, ἐν τῇ πειθαρχίᾳ, ὅλα τὰ μέσα πλὴν ἐνός, τοῦ μόνου ἀκριβῶς, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ, τῆς καλῶς ρυθμισμένης ἐλευθερίας.

Ὁ Ρουσσῶ ὀρθώνεται, καὶ εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀρχαίου ἐκπεπτωκότος Ἀδάμ, τὴν μοιραίαν τοῦ ὁποίου κληρονομικότητα ἔπρεπε νὰ ξερριζώσωμεν ἀπὸ κάθε ἄνθρωπον ἀντιτάσσει μὲ ὀρμὴν τὴν ἀντίθετον θεωρίαν μιᾶς ἀνθρωπότητος ἐνστικτῶς φερομένης πρὸς τὸ καλὸν καὶ κατὰ συνέπειαν κεκλημένης ὅπως ἀναπτύσσεται μὲ πᾶσαν ἐλευθερίαν. Τὸ θέατρον τῶν ἀνθρωπίνων γνωμῶν, εἰς τ' ἀντιφατικὰ κινήματα τῶν ἰδεῶν αἱ ὁποῖαι διαδέχονται ἀλλήλας, ἐνθυμίζει ὀλίγον τὰς κωμωδίας ἐκείνας, ὅπου εἰς ἓνα ὁμιλητὴν, ὁ ὁποῖος εἶνε ὑπερβολικῶς μονομερής, ἀπαντᾷ, διὰ νὰ καταστήσῃ ἐμφανιστέραν τὴν πάλιν τῶν αἰσθημάτων ἓνα ἄλλο πρόσωπον, τὸ ὁποῖον ρίπτεται εἰς τὴν ἀντίθετον ἀκρότητα. Ἔχουν ἄδικον καὶ ὁ εἷς καὶ ὁ ἄλλος. Ἀλλ' ἀπὸ τὴν σύγκρουσιν τῶν ἀντιθέτων γνωμῶν θὰ ἐξαχθῇ ἡ μέση ἀλήθεια. Εἰς ὅλους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ δύο χιλιάδων ἐτῶν ἐπανελάμβανον τὸν θρῆνον τοῦ ἐκφυλισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος ἦτο καλόν, μὲ κίνδυνον νὰ βιάσῃ τὴν φωνὴν καὶ νὰ φρουσκώσῃ τὴν ἀπάντησίν του, ν' ἀποκριθῇ ἓνας εὐγλωττος ἄνθρωπος τῆς σκέψεως, διὰ νὰ διαδηλώσῃ τὴν ἐμπιστοσύνην του καὶ τὴν ἐπίκαιρόν του πίστιν εἰς τὰς φυσικὰς δυνάμεις καὶ τάσεις τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ τοιουτοτρόπως, τριάκοντα ἔτη πρὶν ἢ γαλλικὴ ἐπανάστασις δημοσιεύσῃ τὴν «διακήρυξιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου», ἓνας παιδαγωγὸς ἐξήγγειλε τὴν διακήρυξιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ παιδίου, τῶν δικαιωμάτων τοῦ πρὸς μίαν ἐλευθέραν ἐκπαίδευσιν. «Ἔχουν ἄδικον, λέγει ὅτι ὁ Ρουσσῶ, νὰ ὁμιλοῦν διαρκῶς εἰς τὰ παιδιὰ διὰ τὰ δικαιώματά των». Ὁ «Αἰμύλιος» ὑπῆρξεν ὡς ἀπελευθερωτικὸς χάρτης τῆς παιδικῆς ἡλικίας.

Ἡ παραδοξολογία γεννᾷ τὴν παραδοξολογίαν καὶ ἀπὸ τὴν πεπλανημένην ἀρχήν, ἢ ὁποῖα χρησιμεύει ὡς ἀφετηρία εἰς τὸν «Αἰμύλιον» ἐξῆλθεν ὅλη ἡ σειρά τῶν παιδαγωγικῶν ψευδῶν, διὰ τὰ ὁποῖα τόσο σκληρῶς, ἀλλὰ καὶ τόσο ὀρθῶς ἐμέμφθησαν τὸν Ρουσσῶ, πᾶν ὅ,τι ὁ Νισάρ ἀπεκάλει «τερα-

τολογίας» του και ο Άγγλος παιδαγωγός Έρβετ Κικ «ιδιορρυθμίας» του.

Ἡ πρώτη ἀπὸ τὰς θεμελιώδεις τοῦ πλάνας εἶνε ὅτι ἡ ἀγωγή, μέχρι τῶν δώδεκα ἐτῶν τοῦλάχιστον, πρέπει νὰ εἶνε αὐστηρῶς «ἀρνητική». Ἡ «θετική» ἀγωγή δὲν θ' ἀρχίσῃ διὰ τὸν «Αἰμύλιον» εἰμὴ μετὰ μακρὰν διανοητικὴν ἀργίαν καὶ μίαν οὐχ' ἥττον μακρὰν ἠθικὴν ἀπραξίαν. Ἀφοῦ ἡ φύσις τείνει ἀφ' ἑαυτῆς πρὸς τοὺς σκοποὺς τῆς δὲν ἔχομεν παρὰ νὰ τὴν ἀφήσωμεν νὰ τὸ κάμῃ. Εἰς τὴν «Νέαν Ἐλοῦζαν», ἡ Ἰουλία συνεπέβαινε ἤδη ὅτι ἡ ἀγωγή συνίστατο «εἰς τὸ νὰ μὴ πράττῃ τις ἀπολύτως τίποτε». Ὁ κάλλιστος παιδαγωγὸς θὰ εἶνε ἐκεῖνος, ὁ ὅποιος θὰ ἐπιδράσῃ ὀλιγώτερον, μὴ ἐπεμβαίνων εἰμὴ μόνον διὰ ν' ἀπομακρύνῃ τὰ ἐμπόδια, τὰ ὅποια θ' ἀντετίθεντο εἰς τὴν ἐλευθέραν πτῆσιν τῆς φύσεως, ἢ διὰ νὰ δημιουργήσῃ περιστάσεις, αἱ ὅποια θὰ τὴν εὐνοήσουν.

Ἡ ἀγωγή θὰ εἶνε ἀρνητικὴ, ὑπὸ δύο ἐννοίας: Εἰς τὴν πειθαρχίαν, καθὼς καὶ εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν. Ἀφ' ἑνὸς δὲν θὰ προστάξουν τίποτε εἰς τὸ παιδί, ἀφ' ἑτέρου δὲν θὰ τοῦ διδάξουν τίποτε.

Ἐπομένως καμμία ἠθικὴ αὐθεντεία, καμμία πειθαρχία ὕλικὴ διὰ νὰ κυβερνηθῇ τὸ παιδί. Οὔτε παραγγέλματα, οὔτε τιμωρίαι, τοῦλάχιστον ἀπὸ ἐκείνας, τὰς ὁποίας ἐπιβάλλει μία θέλησις ἀνθρωπίνῃ, οὔτε ἀμοιβαί οἰουδήποτε εἶδους. Ὅχι ἄλλαι τιμωρίαι ἀπὸ ἐκείνας, αἱ ὅποια εἶνε φυσικαὶ συνέπειαι τῆς πράξεως καὶ ἐπακόλουθα τοῦ διαπραχθέντος σφάλματος. Εἶνε ἡ ἀρχή, τὴν ὁποίαν θὰ ἐπανεύρωμεν παρὰ τῷ Ἐρβετ Σπένσερ. «Μὴ παρουσιάζετε εἰς τ' ἀδιάκριτα θελήματα τοῦ παιδιοῦ ἄλλα ἐμπόδια ἢ τὰ φυσικὰ τιαυτά.» Ἡ χεὶρ τοῦ ἀνθρώπου ἄς μὴ ἐμφανίζεται πουθενά. Ὁ «Αἰμύλιος» πρέπει νὰ μείνῃ μόνος ἀπέναντι τῆς φύσεως καὶ τῆς ἰσχύος τῆς. Ἡ γνῶσις τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ δὲν εἶνε δουλειὰ τῶν παιδιῶν.... Αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ πειθαρχικοῦ μηδενισμοῦ τὸ εἶχεν

ἴσως ἐμπνευσθῆ ὁ Ρουσσῶ ἀπὸ τὰς προσωπικὰς του ἀναμνήσεις. «Δὲν εἶχεν ὑπακούσῃ ποτέ, λέγει ὁ Ἀμιέλ. Δὲν εἶχε γνωρίσῃ οὔτε τὸν γλυκὺν κανόνα τῆς οἰκογενείας, οὔτε τὴν σταθερὰν πειθαρχίαν τοῦ σχολείου». Ὁ «Αἰμύλιος» δὲν γνωρίζει τί εἶνε ὑπακοή ἢ ἀνυπακοή, ἀφοῦ δὲν λαμβάνει ποτὲ διαταγὰς. Δὲν ἔχει ἰδέαν ὅτι δύναται νὰ ὑπάρχῃ μία ἄλλη ἀνθρωπίνη θέλησις, ἀπὸ τὴν ἰδικήν του. Δὲν εἶνε ὑποτεταγμένος παρὰ εἰς ἓνα νόμον, ἄκαμπτον ἄλλως τε, τὸν νόμον τοῦ κατορθωτοῦ καὶ τοῦ ἀκατορθώτου. Δὲν γνωρίζει ἄλλην αὐθεντεῖαν ἀπὸ ἐκείνην τῶν νόμων τῆς φύσεως καὶ ἄλλην ἐξάρτησιν ἀπὸ ἐκείνην τῆς ἐπιτακτικῆς ἀναγκαιότητος τῶν πραγμάτων.

Εἰς τί ὠφελεῖ ν' ἀπαντήσωμεν εἰς τὸν Ρουσσῶ, διὰ νὰ τοῦ ἀποδείξωμεν ὅτι πλανᾶται, ὅτι δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἀκριδῶς τίποτε τὸ περισσότερο τεχνητόν, τὸ πλεόν ἀφύσικον, ἀπὸ αὐτὴν τὴν δῆθεν φυσικὴν ἀγωγὴν, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν θὰ ἐξηλείφετο ὅ,τι ὑπάρχει φυσικώτερον εἰς τὸν κόσμον, ἢ αὐθεντεῖα τῶν γονέων καὶ τῶν διδασκάλων; Πῶς; Διὰ νὰ κατευθύνωμεν τὴν διαγωγὴν τοῦ παιδιοῦ δὲν θὰ εἶχαμε πλεόν τίποτε νὰ περιμένωμεν, οὔτε ἀπὸ τοὺς τρυφεροὺς καὶ χαρίεντας τρόπους τῆς στοργῆς μιᾶς μητρός, οὔτε ἀπὸ τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς ἰσχυρᾶς θελήσεως ἑνὸς πατρός, προσηνοῦς συγχρόνως καὶ αὐστηροῦ, οὔτε ἀπὸ τὰς καταπειστικὰς προτροπὰς ἑνὸς διδασκάλου καλοπροαιρέτου καὶ προσεκτικοῦ; Ἐὰν εἶνε φρόνιμον ν' ἀποκλείωμεν ἀπὸ τὴν πειθαρχίαν τὰς ἰδιοτροπίας γονέων ἀδεξίων, οἱ ὅποιοι ἐνεργοῦν μὲ διαταγὰς καὶ ἀντιδιαταγὰς, οἱ ὅποιοι μεταπίπτουν ἀπὸ τὰς ἀκρότητας τῆς τυφλῆς συγκαταβάσεως εἰς ἐκείνας τῆς κτηνώδους αὐστηρότητος, δὲν θὰ ἦτο τρέλλα νὰ στερηθῶμεν τῶν εὐεργετημάτων, τὰ ὅποια ἀποφέρει, διὰ τὴν ἠθικὴν ἀνατροφὴν τοῦ παιδιοῦ, ἢ ἐπίδρασις μιᾶς αὐθεντείας, ἐξασκουμένης μὲ περίσκεψιν καὶ φρόνησιν; Ἐμποδίσατε τὰ ἐλαττώματα νὰ γεννηθοῦν καὶ ἔχετε κάμει ἀρκετὰ διὰ τὴν ἀρετὴν, διαμαρτύρεται ὁ Ρουσσῶ,

“Ὅπως ἐπίσης θὰ εἶπη μετ’ ὀλίγου : Ἐμποδίσατε τὰς πλάνας καὶ τὰς προλήψεις νὰ εἰσδύσωσιν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Αἰμυλίου καὶ θὰ ἔχετε κάμη ἀρκετὰ διὰ τὴν ἐπιστήμην. Ὅχι, δὲν ἀρκεῖ νὰ ἐμποδίζωμεν τὸ κακόν : Πρέπει νὰ διδάσκωμεν τὸ καλόν. Ἐὰν ἡ ψυχὴ τοῦ Αἰμυλίου μείνη χέρσος ἐπὶ δώδεκα ἔτη θὰ εἶνε καθὼς οἱ ἄγροὶ ἐκεῖνοι, τοὺς ὁποίους δὲν τοὺς δουλεύει ὁ καλλιεργητής, δὲν τοὺς σπείρει : Τὰ βλαβερὰ φυτὰ θ’ αὐξήσουσιν ἐκεῖ μὲ μίαν τρομακτικὴν γονιμότητα καὶ ὅταν θὰ θελήσῃ κανεὶς νὰ τὰ ξερριζώσῃ θὰ εἶνε πλέον πολὺ ἄργά. Ὁ Ρουσσῶ ἦτο καλλίτερα ἐμπνευσμένος εἰς τὴν «Νέαν Ἐλοῖζαν», ὅπου ἔλεγεν : Ἐνα καλὸν φυσικὸν πρέπει νὰ καλλιεργηθῇ.... Πρέπει νὰ διδάσκουν εἰς τὰ παιδιὰ νὰ ὑπακούουν εἰς τὴν μητέρα των».

Εἰς τὴν μελέτην, τὴν ὁποίαν ἀφιέρωσαν εἰς τὸν «Αἰμύλιον» καὶ ἡ ὁποία εἶνε ἡ καλλιτέρα ἐξ ὅσων γνωρίζομεν, ὁ κ. Τζὼν Μόρλεϋ, ὁ Ἄγγλος πολιτικός, παρατηρεῖ πολὺ ὀρθῶς ὅτι ἡ ἐξάλειψις τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπὶ τοῦ παιδὸς αὐθεντείας εἶνε ἡ θεμελιώδης ἀδυναμία τοῦ συστήματος τοῦ Ρουσσῶ. «Εἰς αὐτὸ τὸ σύστημα, λέγει, τὸ παιδί ὀφείλει διαρκῶς νὰ πιστεύῃ ὅτι ἀκολουθεῖ τὴν ἰδίαν του κρίσιν, ὅτι ὑπακούει εἰς τὰς ἰδίας του ὠθήσεις.... Δὲν πρέπει νὰ αἰσθάνεται τὴν πίεσιν μιᾶς ξένης θελήσεως. Δὲν πρέπει οἱ γονεῖς ἢ οἱ διδάσκαλοι νὰ ἐπεμβαίνουν.... ὡς ἐὰν οἱ γονεῖς δὲν ἀποτελοῦν μέρος τῆς φύσεως!» Καὶ ὁ κ. Μόρλεϋ προσθέτει : «Διατί, λοιπόν, νὰ μὴ παραδεχώμεθα ὡς φυσικὰ παρὰ μόνον τ’ ἀποτελέσματα, τὰ ὁποία ἡ συντελεσθεῖσα πράξις ἔχει ἐπὶ τῆς φυσικῆς ἀνεσεως τοῦ παιδιοῦ καὶ ὄχι τὰ αἰσθήματα τῆς ἐπιδοκιμασίας καὶ ἀποδοκιμασίας τὰ ὁποία ἡ αὐτὴ πράξις ἐμπνέει εἰς τοὺς ἀνθρώπους; Μία ἀπὸ τὰς πλέον ἐνδιαφερούσας παιδαγωγικὰς ἐπιδράσεις θὰ εἶχεν ἀπωλεσθῇ, ἐὰν τὸ παιδί δὲν εἶχε συνηθίσῃ ἀπὸ ἐνωρὶς νὰ τοποθετῇ εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν, εἰς τὴν σκέψιν του, τὰ αἰσθήματα ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι τὸ περιβάλλουν καὶ τὸ ἀγαποῦν. Πόσων ἐξαιρέτων προτερημάτων ἢ

ἀπόκτησις δὲν θὰ διεκινδύνευεν, ἐὰν τὸ παιδί, ἐν τῇ ἀγνοίᾳ καὶ τῇ ἀδυναμίᾳ του, δὲν ἔκλινε φυσικῶς εἰς τὸ νὰ σέβεται, ἐν τῷ προσώπῳ τῶν γονέων καὶ τῶν διδασκάλων του, μίαν καλλίτερα πληροφορημένην αὐθεντεῖαν καὶ μίαν πείραν ἀνωτέραν ἀπὸ τὴν ἰδικήν του;»

Ἡ πλάνη δὲν εἶνε ὀλιγώτερον βαρεῖα ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἄλλην ἀποψιν τῆς ἀρνητικῆς ἀγωγῆς, τὴν ἐπιβράδυνσιν τῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἐξῶ ὁ Ρουσσῶ ἐνθουσιάζεται καὶ ὕμνει μὲ ἔμφασιν τὰ δῆθεν ἀγαθὰ τῆς μακρᾶς ἀργίας τοῦ Πνεύματος, τὴν ὁποῖαν ἐπιβάλλει εἰς τὸν μαθητὴν του. «Νὰ τολμήσω νὰ ἐκθέσω τὸν μεγαλείτερον, τὸν σημαντικώτερον, τὸν ὠφελιμώτερον κανόνα ὀλοκλήρου τῆς ἀγωγῆς· ὅτι δὲν συνίσταται εἰς τὸ νὰ κερδίξῃ κανεὶς καιρὸν ἀλλὰ νὰ χάνῃ;... Ἡ ἀνάγνωσις εἶνε ἢ μᾶστιξ τῆς παιδικῆς ἡλικίας.... Ἡ κατ' ἐπιφάνειαν εὐκολία τοῦ μανθάνειν εἶνε ἢ καταστροφή τῶν παιδιῶν... Διδάσκω τὴν τέχνην τῆς ἀμαθείας.... «Ἐπομένως καθόλου βιβλία, κανὲν λεκτικὸν μάθημα. Ὁ Αἰμύλιος θὰ μεγαλώσῃ σὰν μικρὸς ἄγριος, χωρὶς διανοητικὴν καλλιέργειαν, ἀσκῶν μόνον τὸ σῶμα του καὶ τὰς αἰσθήσεις του. Τὸ ἰδεῶδες θὰ ᾔτο νὰ μείνῃ ἀμαθὴς ὅσον τὸ δυνατόν ἐπὶ μακρότερον χρόνον, νὰ φθάσῃ δώδεκα ἐτῶν καὶ νὰ μὴ γνωρίζῃ «νὰ διακρίνῃ τὴν δεξιάν του χεῖρα ἀπὸ τὴν ἀριστεράν». Ὁ Ρουσσῶ, ὁ ὅποιος καταλαμβάνεται ἀπὸ ἔκστασιν πρὸ τοῦ ἔργου του, λέγει μὲ μίαν παιγνιώδη ὑπερβολήν: «Θὰ ἐπροτίμων ν' ἀπαιτήσω ἀπὸ ἓνα παιδί δέκα ἐτῶν νὰ ἔχῃ πέντε ποδῶν ὕψος παρὰ κρίσιν...» Ἡ ἀκόμη: «Ὁ Αἰμύλιος δὲν θὰ ἐδίσταζε νὰ δώσῃ ὀλόκληρον τὴν Ἀκαδημίαν τῶν ἐπιστημῶν» — ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι γνωρίζει τὴν ὕπαρξιν τῆς — «διὰ τὸ μαγαζὶ ἐνὸς ζαχαροπλάστου».

Ἀναμφιδόλως δὲν εἶνε τὰ πάντα ἐπικριτέα εἰς τὴν ἀπράγμονα ἀγωγήν, τὴν παραφυλακτικὴν, τὴν ὁποῖαν συνιστᾷ ὁ Ρουσσῶ. Ἄς συγκρατήσωμεν ἀπὸ αὐτὴν τοῦτο ὅτι συμφέρει νὰ μὴ βιαζώμεθα, νὰ μὴ ὑπερβαίνωμεν τὴν φυσικὴν πρόοδον

τῆς ἡλικίας· ὅτι εἶνε ἀσύνητον καὶ ἐπικίνδυνον νὰ καταπο-
νῶμεν τὸ παιδί μὲ μίαν βιαστικὴν καὶ πρόωρον ἐκπαίδευσιν·
ὅτι κινδυνεύει τις νὰ ἐξαντλήσῃ τὰς δυνάμεις του, μὲ τὸ νὰ
τὸ κουράζῃ πολὺ ἔνωρίς. Ἀλλὰ πόσα ἐπιχειρήματα συσσω-
ρεύονται ἐναντίον ἐνὸς συστήματος, τὸ ὁποῖον διὰ τῆς ἀντι-
θέτου καταχρήσεως, ἀφήνει ἀκαλλιεργήτους τὰς διανοητικὰς
δυνάμεις κατὰ τὰ δώδεκα πρῶτα ἔτη, τὰ γονιμώτερα ἴσως
ὀλοκλήρου τῆς ζωῆς! Ὁ Ρουσσῶ ὑποδεικνύει ὁ ἴδιος μίαν
ἀντίρρησην, ἣ ὁποία θὰ ἤμποροῦσε νὰ εἶνε ὀριστική: Ὅτι
τὸ πνεῦμα, ἐπὶ τόσον χρόνον ναρκωμένον ἐν τῇ ἀπραξίᾳ, θὰ
εἶνε ἀνίκανον νὰ δράσῃ κατόπιν καὶ «θ' ἀπορροφηθῇ ἀπὸ
τὴν ὕλην». Πῶς νὰ ἐλπίσῃ τις ὅτι ὁ Αἰμύλιος, ὁ ὁποῖος δὲν
ἐσπούδασε τίποτε, αἰφνηδίως θὰ θελήσῃ καὶ θὰ δυνηθῇ νὰ
μάθῃ τὰ πάντα, ὅτι ἡ κοιμισμένη του σκέψις θὰ ἐξυπνήσῃ
ἐξαίφνης, εἰς τὴν μαγικὴν πρόσκλησιν τοῦ παιδαγωγοῦ τῆς,
διὰ ν' ἀποκτήσῃ ὡς ἐκ θαύματος ὅλας τὰς γνώσεις, αἱ ὁποῖαι
τῆς λείπουν; Καὶ πρὸ πάντων πῶς νὰ τοῦ ἐξασφαλίσῃ κανεὶς,
ἀπὸ τὴν μίαν ἡμέραν ἕως τὴν ἄλλην, ἐκείνην τὴν εὐλυγι-
σίαν, ἐκείνην τὴν εὐκαμψίαν τῶν διανοητικῶν ὀργάνων, τὴν
ὁποίαν ἀπαιτεῖ πᾶσα μελέτη, ἀφοῦ θὰ ἔχει ἀμελήσῃ νὰ τὰ
προπαρασκευάσῃ πρὸς τοῦτο διὰ συνεχοῦς ἀσκήσεως καὶ
βραδείας προεισαγωγῆς; Τέλος ἐὰν ὁ Ρουσσῶ ὀρθὰ ἔλεγεν,
ἐὰν τὸ παιδί ἦτο πράγματι ἀνίκανον πρὸς πᾶσαν ἀφηρημένην
σπουδὴν, ἐὰν ἔπρεπε νὰ τοῦ ἀπαγορεύσωμεν μέχρι τοῦ δωδε-
κάτου ἔτους πᾶσαν ἐργασίαν τοῦ πνεύματος, σκέπτεσθε ποία
θὰ ἦτο ἡ συνέπεια; Θὰ ἔπρεπε νὰ κλείσουν ὅλα τὰ δημο-
τικὰ σχολεῖα καὶ ἡ ἐκπαίδευσίς τοῦ λαοῦ θὰ ἦτο ἀδύνατος.

Γνωρίζω καλῶς ὅτι ὁ Ρουσσῶ, διὰ ν' ἀντικαταστήσῃ τὰ
βιβλία καὶ τὰ μαθήματα τῶν διδασκάλων ἐπικαλεῖται τὰς
διδαχὰς τῆς φύσεως. Ὁ Αἰμύλιος δὲν ἔμαθε τίποτε ἀπὸ
στήθους· ἀγνοεῖ σχεδὸν τί ἐστὶ βιβλίον. Εἰς ἀντάλλαγμα
γνωρίζει πολλὰ ἐκ πείρας: «διαβάσει εἰς τὸ βιβλίον τῆς
φύσεως». Ἄς παρατηρήσωμεν ἐν πρώτοις ὅτι ἡ φύσις δὲν

προσφέρεται και τόσον πολὺ διὰ τὸν ῥόλον τῆς διδασκαλί-
σης, μὲ τὸν ὁποῖον θέλει νὰ τὴν ἐπιφορτίσῃ ὁ Ρουσσῶ. Καὶ
ἡ ἀπόδειξις εἶνε ὅτι ἀναγκάζεται και ὁ ἴδιος νὰ καταφύγῃ
εἰς τεχνάσματα, εἰς τὰ πλέον περίπλοκα στρατηγήματα διὰ
νὰ ἐνσταλάξῃ εἰς τὸν μαθητὴν του τὰς σπανίας γνώσεις, αἱ
ὁποῖαι φωτίζουν τὴν νύκτα τῆς ἀμαθείας του. Ἡ φύσις ἔχει
ἀνάγκην ἐνὸς σκηνοθέτου, ὁ ὁποῖος προετοιμάζει τὰς κοπιω-
δῶς ταξιθετημένας σκηνάς, μὲ τὰς ὁποῖας προσπαθεῖ νὰ
προμηθεύσῃ εἰς τὸν Αἰμύλιον τὸ ἀντίστοιχον τῶν μαθημάτων
τῆς συνήθους ἀγωγῆς. Τοιαύτη εἶνε ἡ σκηνὴ τοῦ ταχυδα-
κτυλουργοῦ, προωρισμένη νὰ τοῦ ἀποκαλύψῃ μερικὰς γνώ-
σεις στοιχειώδους φυσικῆς. Ὅμοια εἶνε ἡ συνομιλία μὲ τὸν
κηπουρὸν Ρομπέρ ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἰδιοκτησίας. Ἀναμ-
φιβόλως ὁ Αἰμύλιος γνωρίζει καλλίτερα τὰ ὀλίγα μικροπράγ-
ματα, τὰ ὁποῖα ἔμαθε τοιουτοτρόπως μόνος του. Ἀλλ' ἐκτὸς
τοῦ ὅτι ἡ ἐκπαίδευσίς του θὰ εἶνε παραδόξως περιορισμένη,
πόσον εἶνε βραδεῖα αὐτὴ ἡ διδασκαλία τῆς πείρας και τῆς
φύσεως! Θὰ τοῦ χρειασθοῦν μῆνες και ἔτη διὰ ν' ἀνακαλύψῃ
ὅ,τι θὰ ἤμποροῦσεν ἐπίσης καλὰ νὰ μάθῃ εἰς μερικὰς ὥρας,
χάρις εἰς καλὰ μαθήματα ἢ ἐκλεκτὰς ἀναγνώσεις. Πᾶν ὅ,τι
ὁ σαφῆς λόγος ἐνὸς καθηγητοῦ γνωρίζει νὰ καθιστᾷ προσι-
τὸν και εἰς τὸν ἐλάχιστον τῶν μαθητῶν, πᾶν ὅ,τι τὰ βιβλία
δύνανται ν' ἀποφέρουν εἰς φῶς διὰ τὴν μόλις γεννωμένην
διάνοιαν, πάντα ταῦτα, λοιπόν, θὰ ἦσαν ἀνωφελεῖ; Καὶ δὲν
θὰ χρησιμεύσῃ εἰς τίποτε διὰ τὸν Αἰμύλιον τὸ ὅτι εἶνε ὁ
κληρονόμος μακρᾶς συνεχείας γενεῶν, αἱ ὁποῖαι εἰργάσθησαν,
αἱ ὁποῖαι ἐσκέφθησαν, αἱ ὁποῖαι ἐγγράψαν, ἀφοῦ ἡ προαιων-
νία αὐτὴ προσπάθεια ἔχει συσσωρεύσῃ θησαυροὺς ἀληθειῶν,
ἀπὸ τοὺς ὁποῖους οἱ νεοελθόντες εἰς τὴν ζωὴν δὲν ἔχουν
παρὰ ν' ἀντλήσουν διὰ νὰ ἐκπαιδευθοῦν;

Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἀρκεῖ ἄλλως τε διὰ τὴν καταδίκην
ἐνὸς συστήματος, τὸ ὁποῖον τείνει εἰς τίποτε ὀλιγώτερον ἀπὸ
αὐτὴν ταύτην τὴν ἐξαφάνισιν πάσης ἠθικῆς πειθαρχίας και

παντός διδακτικοῦ μαθήματος, κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τοῦ βίου, εἶνε τὸ ὅτι, διὰ νὰ τὸ ἐφαρμόσῃ ὁ Ρουσσῶ εἶνε ἠναγκασμένος νὰ θέσῃ τὸν μαθητὴν του εἰς μίαν κατάστασιν ἀντιφυσιολογικὴν, νὰ τὸν ἀπολυτρώσῃ ἀπὸ τοὺς συνήθεις ὄρους τῆς ὑπάρξεως, νὰ τὸν ἀπομονώσῃ εἰς ἓν εἶδος ἐξορίας, νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ τέλος ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῶν γονέων του, διὰ νὰ τοῦ ἐμπιστευθῇ εἰς τὴν ἐπαγρύπνησιν ἑνὸς ξένου. Ἐκπλήσσεταί τις ὅτι ὁ Ρουσσῶ, ἓνας εἰλικρινῆς φίλος καὶ ἓνας ἀπόστολος τῆς οἰκογενείας—θὰ πεισθῶμεν περὶ αὐτοῦ εὐθὺς ἀμέσως — ἐξήλειψεν ἀπὸ τὸ παιδαγωγικὸν μυθιστόρημά του τοὺς γονεῖς, τοὺς ἀδελφοὺς καὶ τὰς ἀδελφάς. Ποῦ εἶνε αἱ λεπταὶ εἰκόνας, τὰς ὁποίας ἐχάραξεν εἰς τὴν «Νέαν Ἐλοῖζαν», τῶν κοινῶν παιγνιδίων καὶ τῆς ἀμοιβαίας ἀγωγῆς τῶν τέκνων τῆς Ἰουλίας, ἀνατρεφομένων ὑπὸ τὰ ὄμματα τῆς μητρὸς του; Ἐὰν ὁ Ρουσσῶ αὐτοαποκηρύσσεται, τὸ πράττει διότι ἦτο ἠναγκασμένος νὰ δώσῃ εἰς τὸ ὄνειρόν του τῆς ἀρνητικῆς ἀγωγῆς μίαν ἐπίφασιν πρακτικῆς ἐκτελέσεως. Πῶς νὰ ὑποθέσῃ τις πράγματι ὅτι ἓνας πατέρας καὶ μία μητέρα ἠμποροῦν ν' ἀδιαφορήσουν τόσον διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν ἑνὸς υἱοῦ, τὸν ὁποῖον θ' ἀνέτρεφαν αὐτοί, διὰ ν' ἀπαρνηθοῦν τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασιν, εἴτε διὰ νουθεσιῶν, ἐν ἀνάγκῃ αὐστηρῶν, εἴτε διὰ στοργικῶν θωπειῶν; Ἐξ ἀνάγκης ἐπεβάλλετο νὰ ζήσῃ μόνος εἰς τὴν παιδικὴν του ἡλικίαν ὁ ἦρωας τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς, χωρὶς γονεῖς, χωρὶς συντρόφους, χωρὶς θεὸν καὶ χωρὶς διδάσκαλον: διότι δὲν θὰ τοῦ ὁμιλήσουν περὶ Θεοῦ παρὰ πολὺ ἀργότερα, ὅταν θὰ γίνῃ δεκαοκτῶ ἐτῶν· καὶ ὁ δὲ κυβερνήτης, ὁ ὁποῖος τὸν συνοδεύει δὲν εἶνε, τῇ ἀληθείᾳ, οὔτε διδάσκαλος, οὔτε καθηγητής: εἶνε ἀπλῶς ἓνας φύλαξ, ἓνα σκοπὸς ἄγρυπνος, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν ἀποστολὴν νὰ προστατεύῃ τὸν Αἰμύλιον ἀπὸ τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιδράσεις, ἀπὸ κάθε τι ποῦ θὰ ἠμποροῦσε νὰ ἐμποδίσῃ τὴν εὐεργετικὴν ἐπενέργειαν τῆς φύσεως καὶ τοῦ ὁποίου ὁ ρόλος

περιορίζεται εἰς τὸ νὰ ἐγείρη περὶ τὸν προστατευόμενον τοῦ ἑνα τεῖχος ἀπομονωτικόν.

Ἡ παράδοξος αὕτη ἀπομόνωσις ἑνὸς παιδιοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπαγορεύουν κάθε σχέσιν μετὰ τὸ ἐπίλοιπον τοῦ ἀνθρωπίνου γένους δὲν εἶνε, λοιπόν, παρὰ μία κατασκευὴ τῆς φαντασίας, τῆς ὁποίας ὁ Ρουσσῶ εἶχεν ἀνάγκη διὰ νὰ ἐξάρη τελείως τοὺς γεωτερισμοὺς τοῦ σχεδίου του. Δὲν βλέπομεν εἰς αὐτὸ παρὰ ἕνα τέχνασμα τῆς συνθέσεως. Καὶ θὰ ἦτο κατὰ συνέπειαν περιττὸν νὰ σπαταλήσωμεν εἰρωνείαν ἐναντίον μιᾶς μυθοπλαστίας, τὴν ὁποίαν ὁ συγγραφεὺς ἀποκηρύσσει εἰς πλείστα σημεῖα τοῦ βιβλίου του καὶ τῆς ὁποίας ὁ ἀλλόκοτος παραλογισμὸς ἀρκεῖ ν' ἀποδείξη ὅτι οὐδέποτε ἐσκέφθη νὰ τὴν καταστήσῃ γενικὸν κανόνα τῆς ἀγωγῆς : « Δεικνύω τὸν σκοπὸν, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλομεν νὰ τείνωμεν : δὲν λέγω ὅτι δυνάμεθα νὰ τὸν φθάσωμεν ». Πῶς νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Ρουσσῶ ἐπίστευσεν ὡς σοβαρῶς δυνατὸν νὰ πραγματοποιήσῃ ἐν σύστημα, τοῦ ὁποίου τὸ μικρότερον ἐλάττωμα θὰ ἦτο νὰ ἐξαλείψῃ ἀπὸ τὸν κόσμον κάθε ἄλλην λειτουργίαν ἀπὸ ἐκείνην τοῦ παιδαγωγοῦ, ἀφοῦ θὰ ἔθετεν εἰς ἀκίνησίαν ἐπὶ εἴκοσιν ἔτη τὸ ἥμισυ τῶν ἀνθρώπων εἰς τὰ καθήκοντά των ὡς παιδαγωγῶν καί, καθὼς τὸ εἶπεν ἡ κυρία δὲ Στάελ « οἱ πάπποι τὸ πολὺ - πολὺ θὰ ἦσαν εὐκαιροὶ νὰ ἀρχίσουν ἐν προσωπικὸν στάδιον » ; Θὰ ἐχρειάζετο, πράγματι, νὰ εὐρωμεν τόσους Μέντορας ὅσοι καὶ Τηλέμαχοι, δηλαδὴ παιδιὰ πρὸς ἀνατροφὴν. Ἡ χριστιανικὴ πίστις, ἐπάνω εἰς τὰς ὁρμάς της, εἶχεν ἐμπνεύσῃ τοὺς « στυλίτας » τοὺς παραδόξους ἀναχωρητάς, οἱ ὁποῖοι ἔζων εἰς τὸ ὕψος ἑνὸς στύλου, μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς. Ὡς εἰάν εἶχαν θελήσῃ νὰ παραστήσουν τοιοῦτοτρόπως ὑπὸ μίαν μορφήν κτυπητὴν καὶ παράλογον τὴν ἀνάγκη τῆς ῥήξεως πρὸς τὸν κόσμον. Ἡ πρὸς τὴν φύσιν πίστις τοῦ Ρουσσῶ τοῦ ὑπέβαλεν ὁμοίως τὴν εὐρεσιν ἑνὸς ἐξαιρετικοῦ ὄντος, τὸ ὁποῖον θὰ ζήσῃ καὶ θὰ μεγαλώσῃ μακρὰν τῆς κοινωνίας δι' ἑνὸς εἴδους ὑποθετικῆς

συλλήψεως τῆς ὁποίας σκοπὸς ἦτο νὰ καταστήσῃ ἐμφανῆ τὴν δύναμιν τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς. Θὰ ἦτο ἀνομοιάληθες νὰ εἶχε τοσοῦτω ἐπιτακτικῶς ζητήσῃ ὁ Ρουσσῶ ἀπὸ τὴν μητέρα νὰ γίνῃ τροφὸς τοῦ τέκνου τῆς διὰ νὰ τὸ ἀρπάσῃ ἀμέσως ἀπὸ τὴν στοργὴν τῆς, νὰ τὸ ἀπαγάγῃ μακρὰν τῶν φροντίδων τῆς, μὲν ἀπεγαλακτίσθη. Ὁχι, ἀπλῶς, ἠθέλησεν, ἐντὸς τεχνητοῦ πλαισίου, νὰ δώσῃ ἐλευθέραν διέξοδον εἰς τὰς ὄνειροπολήσεις του. Ὁ Αἰμύλιος δὲν εἶνε ὑπαρκτὸν πλάσμα: Εἶνε κατασκευάσμα τοῦ λογικοῦ, μία μηχανὴ πολέμου, ἐφευρεθεῖσα διὰ τὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς κοινωνίας.

Κατὰ βάθος, εἰς τὴν ἀποβλέψῃ εἰς ἄλλα μέρη τοῦ Αἰμυλίου, καθὼς καὶ εἰς ἄλλα ἔργα τοῦ Ρουσσῶ, ἡ οἰκιακὴ ἀγωγή δὲν ἔσχε ποτὲ θερμότερον θιασώτην.

Ποσάκις εἰς τὴν «ἀλληλογραφίαν» του δὲν ἐπανέρχεται ἐπὶ τοῦ ἐγκωμίου τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς; Εἶνε ἀληθὲς ὅτι εἰς τὰς «Σκέψεις τοῦ περὶ τῆς κυβερνήσεως τῆς Πολωνίας», αἱ ὁποῖαι χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ 1772 μετέβαλε γνώμην καὶ ὅτι, διὰ μιᾶς νέας ἀντιφάσεως, τάσσεται μὲ ὁρμὴν ὑπὲρ μιᾶς τρίτης λύσεως, ὑπὲρ τῆς ἀπὸ κοινοῦ ἀγωγῆς. Ὁ Ρουσσῶ εἶνε ὁ ἄνθρωπος τῶν ἀλληλοδιαδόχων γνώμων, τὰς ὁποίας ὑπερασπίζει τὴν μίαν μετὰ τὴν ἄλλην μὲ τὴν ἴδιαν σφοδρότητα. Εἰς τοὺς Πολωνοὺς θὰ συμβουλεύσῃ ἀποφασιστικῶς τὴν ἐθνικὴν ἐκπαίδευσιν, ἐξικνουμένην μέχρι τῶν ἐσχάτων τῆς ὀρίων, τὴν ἐκπαίδευσιν τῆς «Δημοκρατίας» τοῦ Πλάτωνος, ἐκείνην, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ πολίτης ἀπορροφᾷ τὸν ἄνθρωπον, ἢ ὁποία ὑπεξαιρεῖ τὸ ἄτομον διὰ νὰ τὸ παραδώσῃ ὀλόκληρον εἰς τὸ κράτος. Ὁ Ρουσσῶ ἀμφεταλαντεύθη καθ' ὅλον του τὸν βίον μετὰ τῆς θεωρίας τοῦ ἀτομισμοῦ καὶ ἐκείνης τοῦ σοσιαλισμοῦ, μετὰ τῆς κυριαρχίας τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου.

«Λέγει: «Καλὰ κοινωνικὰ καθιδρύματα εἶνε ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα γνωρίζουν νὰ παραμορφώσουν καλλίτερα τὸν ἄνθρωπον, νὰ τοῦ ἀφαιροῦν τὴν ἀπόλυτον ὑπαρξίν του διὰ νὰ τοῦ

δώσουν μίαν ἄλλην, ἐντελῶς σχετικὴν.... Διὰ τῆς δημοσίας ἀγωγῆς δίδεται εἰς τὰς ψυχὰς ἡ ἐθνικὴ μορφή.— Ἡ δημοσία ἀγωγή, εἰς τοὺς διαγεγραμμένους ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως κανόνας εἶνε μία ἀπὸ τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς πάσης λαϊκῆς κυβερνήσεως...» Ὁμοίως εἰς τὸ ἄρθρον τῆς «Ἐγκυκλοπαιδίας» ἐπὶ τῆς «Πολιτικῆς οἰκονομίας»: «Καθὼς δὲν ἀφήνουν τὴν κρίσιν τοῦ κάθε ἀνθρώπου ὡς μοναδικὸν κριτὴν τῶν καθηκόντων του, τοιοῦτοτρόπως δὲν ὀφείλουν ν' ἀφήνουν εἰς τὰ φῶτα καὶ τὰς προλήψεις τῶν πατέρων τὴν ἀγωγήν τῶν παιδιῶν...» Εἴμεθα μακρὰν ἀπὸ τὴν ἀτομιστικὴν ἀγωγήν τοῦ Αἰμυλίου καὶ ἀναγνωρίζομεν εὐχαρίστως ὅτι εἶνε ἀδύνατον νὰ ἐξωθήσωμεν περαιτέρω ἢ ὅσον ὁ Ρουσσῶ τὴν ἀσυνείδητον ἀφέλειαν εἰς τὴν μεταβολὴν ἀντιφατικῶν γνῶμῶν καὶ τὰς σφοδρὰς ἀντιφάσεις. Καὶ ἐν τούτοις, παρὰ πάντα ταῦτα, ἃς σταματήσωμεν εἰς τὸ ὅτι ἐν τῷ συνόλῳ τῶν τάσεών του ὁ Ρουσσῶ εὖ νοεῖ τὴν οἰκιακὴν ἀγωγήν. Ἄς διαβάσωμεν ἐν πρώτοις αὐτὴν τὴν ὡραίαν σελίδα τοῦ Αἰμυλίου, ὅπου ζητεῖ νὰ ἀνατρέφεται τὸ κορίτσι ἀπὸ τὴν μητέρα του καὶ ὅπου ἀντικρούει ῥωμαλέως τὰς χιμαίρας τῆς πλατωνικῆς ἀγωγῆς. Διαμαρτύρεται «ἐναντίον τῆς ἀστικῆς ἐπιμιξίας, ἡ ὁποία συγχέει τὰ δύο φύλα εἰς τὰ αὐτὰ ἐπαγγέλματα, εἰς τὰς αὐτὰς ἐργασίας, καὶ ἡ ὁποία δὲν παύει ἀπὸ τοῦ νὰ γεννᾷ τὰς πλέον ἀνυπεφόρους καταχρήσεις — ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἀνατροπῆς τῶν πλέον τρυφερῶν αἰσθημάτων τῆς φύσεως τὰ ὁποῖα θυσιάζονται εἰς ἓνα τεχνητὸν αἶσθημα τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ ὑφίσταται παρὰ μόνον διὰ τῶν καταχρήσεων τούτων—ὡς νὰ μὴ ἦτο ἀπαραίτητος μία φυσικὴ ἀφορμὴ διὰ νὰ διαμορφωθῶσι συμβατικοὶ δεσμοί, ὡς ἐὰν ἡ ἀγάπη τὴν ἑποῖαν ἔχει τις διὰ τοὺς οἰκείους του νὰ μὴ ἦτο ἡ βᾶσις τῆς ὀφειλομένης πρὸς τὸ κράτος τοιαύτης, ὡς νὰ μὴ προσεκολλᾷτο ἡ καρδιά διὰ τῆς μικρᾶς πατρίδος ἡ ὁποία εἶνε ἡ οἰκογένεια, πρὸς τὴν μεγάλην, ὡς νὰ μὴ ἦτο ὁ καλὸς πατήρ, ὁ καλὸς υἱός, ὁ καλὸς σύζυγος, ἐκεῖνοι ποῦ κάνουν τὸν καλὸν

πολίτην». Εἰς τὴν μεγάλην λέξιν τῆς οἰκογενείας ἢ φαντασία τοῦ Ρουσσῶ ἀναφλέγεται τοσοῦτω μᾶλλον ἴσως καθ' ὅσον δὲν εἶχε γνωρίσει τὰς χαράς τῆς, οὔτε εἶχεν ὑποβληθῆ εἰς τὰς ὑποχρεώσεις τῆς. Νὰ μὴ τοῦ ὁμιλήσουν οὔτε διὰ κολλέγια, οὔτε διὰ μοναστήρια τῶν κοριτσιῶν. Διὰ τὰ κολλέγια δὲν εἶπε παρὰ ἓνα λόγον, ὅτι εἶναι «γελοῖα ἰδρύματα»—καὶ διότι ὠμίλησεν εἰς αὐτὸν τὸν περιφρονητικὸν στόνον ἐπίστευε, καθὼς διηγεῖται εἰς τὰς «ἐξομολογήσεις του» ὅτι ἐπέσυρε τὸ μῖσος τῶν Ἰησουϊτῶν περὶ τῶν ὀποίων, ἐκ περισκέψεως, εἶχε θέσει νόμον εἰς τὸν ἑαυτὸν του «νὰ μὴ ὁμιλῇ ποτε οὔτε διὰ καλὸν οὔτε διὰ κακόν». Ὅσον ἀφορᾷ τὰ μοναστήρια, ἔκρινε τὰ διαμαρτυρόμενα ἔθνη ὡς ἀνωτέρω τῶν καθολικῶν διότι δὲν εἶχον τοιαῦτα.

Εἰς τὴν «Νέαν Ἑλοῖζαν» ὁ Ρουσσῶ ἐπιπλήττει σκληρῶς τοὺς γονεῖς οἱ ὅποιοι παραδίδουν τὰ τέκνα των εἰς ξένους διδασκάλους, «ὡς ἐὰν ὁ παιδαγωγὸς ἦτο δυνατὸν νὰ ἀντι-καταστήσῃ τὸν πατέρα». Ἄλλου, εἰς τὰς ἐπιστολάς του πρὸς τὸν πρίγκηπα τῆς Βυρτεμβέργης γράφει: «δὲν ὑπάρχει καθόλου ἄλλος πατρικὸς ὀφθαλμὸς ἀπὸ αὐτὸν τοῦ πραγματικοῦ πατρός, οὔτε ἄλλος μητρικὸς ὀφθαλμὸς ἀπὸ αὐτὸν τῆς μητρός. Θὰ ἤθελα νὰ ἀφιερῶσω εἴκοσι δεσμίδας χάρτου διὰ νὰ σᾶς ἐπαναλάβω αὐτὰς τὰς δύο γραμμάς, τόσον εἶμαι πεπεισμένος ὅτι τὸ πᾶν ἐξαρτᾶται.....»

Ἐξ ἄλλου εἶνε γνωστὸν μὲ ποίαν εὐγλωττίαν εἰς τὸν «Αἰμύλιον» ἀκόμη, ὁ Ρουσσῶ ἀνεκάλεσε τὰς μητέρας εἰς τὸ καθήκον των ὅσον ἀφορᾷ τὸν θηλασμόν. Ἀναμφιβόλως δὲν εἶνε ὁ πρῶτος ποῦ τὸ ἔκαμεν. Εἰς τὴν Ρώμην ἀκόμη κατὰ τὸν δεῦτερον αἰῶνα ὁ φιλόσοφος Φαβορίνος ἔλεγε: «Δὲν εἶνε κατὰ τὸ ἥμισυ μήτηρ ἐκείνη ἢ ὁποία ἐμπιστεύεται τὰ παιδιὰ τῆς εἰς τροφούς μισθωτάς;» Λόγοι ἀγαθότητος, οἱ ὅποιοι ἀπετέλουν εὐτυχῆ ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ξηρὰ ἦθη, πρὸς τὴν σκληρότητα μιᾶς κοινωνίας, τῆς ὁποίας εἰς ἐκ τῶν διασημοτέρων ἀντιπροσώπων, ὁ Κικέρων, ἓνα αἰῶνα πρὶν, ἔγραφεν